
Rationele en andere keuzes

Kanttekeningen bij het rationele-keuze model

'Der Mensch ist ein mittelmässiger Egoist: auch der Klugste nimmt seine Gewohnheit wichtiger als seinen Vorteil'

(Friedrich Nietzsche)

1

Met de strekking van het betoog van Abram de Swaan wil ik me graag verenigen. De processociologie zou gebaat zijn met strakker uitgewerkte theorieën. En degenen die, zoals de 'rational choice' theoretici, sterk hechten aan formele modellen, zouden meer aandacht moeten schenken aan lange-termijn processen.

In zijn eigen werk heeft De Swaan bij herhaling getoond dat in historisch sociologisch onderzoek een hoog niveau van systematiek en theoretische *sophistication* bereikt kan worden, waarop het mogelijk is een samenhangend geheel van verstrekkende conclusies en hypothesen op te stellen. Wat hij daarin steeds duidelijk laat zien, is hoe de problemen van het samenleven waarvoor mensen zich gesteld zien, veranderden, zodat deze mensen zich genoodzaakt zagen nieuwe oplossingen (strategieën) te zoeken. Sommige oplossingen bleken op den duur beter te voldoen dan andere. Historisch sociologisch onderzoek kan aan het licht brengen waarom dit zo was. En dezelfde methode kan ook worden toegepast op contemporaine ontwikkelingen, zoals de vorming van een transnationale samenleving (vgl. De Swaan 1995).

De Swaan weet, kortom, in zijn werk de voordelen van realistisch empirisch onderzoek en formeel schematisch redeneren op voortreffelijke wijze te combineren. Met zijn poging in dit artikel om die combinatie programmatisch te verantwoorden kan ik me, zoals gezegd, in grote trekken verenigen. Ik vind alleen dat hij aan het 'rational choice' model te veel eer bewijst.

2

Het door De Swaan in het begin van zijn artikel geschetste schema werkt verhelderend. Het toont enkele duidelijk herkenbare theoretische posities

in hun onderlinge verhouding. Daarmee biedt het een bruikbare beschrijving van de feitelijke toestand in de sociologie. Maar tegelijk laat het zich lezen als een onbedoelde aanklacht; want er blijkt uit tot wat een rare bedenksels te goeder naam en faam bekend staande theoretische sociologen soms hun toevlucht nemen.

Zo is een van de kwadranten in het schema bestemd voor theorieën met individualistische en statische uitgangspunten. Als vertegenwoordiger van dit genre noemt De Swaan James Coleman, van wie hij de volgende boude uitspraak citeert:

I will start with an image of man as wholly free: unsocialized, entirely self-interested, not constrained by the norms of a system, but only rationally calculating to further his own self-interest (Coleman 1986, 17).

Coleman heeft zelf onmiddellijk toegegeven dat de in deze uitspraak gedane veronderstelling berust op een dwaling, een fout (een 'error'), maar hij hoopte dat het een 'vruchtbare dwaling' zou blijken te zijn - vruchtbaarder dan het idee van een *homo sociologicus*, door hem omschreven als

a socialized creature whose freedom has been stripped from him by the norms of society and by the process that socialized him (Coleman 1986, 16).

Tegenover deze weinig subtiel, in normatieve termen geschetste stroman, de *homo sociologicus*, stelde Coleman zijn beeld van 'rational man, wholly concerned with pursuit of his own interests'. Hij liet er daarbij geen twijfel aan bestaan dat hij de *homo rationalis* liever had dan de door hem gewraakte *homo sociologicus*. Hij schijnt echter niet te hebben opgemerkt dat ook de 'rationele mens' 'gesocialiseerd' moet zijn. Of zou de mens in Coleman's visie rationeel geboren zijn, als een met rede begiftigd 'denkend standbeeld' (vgl. Elias 1987, 157-165)?

Het tijdloze en het enkelvoudige van de door Coleman gepresenteerde *homo rationalis* zijn gebreken die ook een schaduw werpen over het schema van De Swaan. Immers, van de vier premissen die er voorkomen zijn er goedbeschouwd twee onhoudbaar. Het is alsof ons wordt voorgesteld om vier soorten theorieën over de aarde te onderscheiden, met als maatstaf of onze planeet daarin wordt gezien enerzijds als plat of bolvormig en anderzijds als 7000 jaar oud (zoals de bijbel zegt) of 4,5 miljard jaar oud (zoals de moderne astronomie zegt). Slechts één van de vier in zo'n schema gevormde kwadranten kan dan op zinnige wijze worden gevuld.

In het schema van De Swaan lijken mij de polen 'statisch' en 'individualistisch' te weinig in overeenstemming met de sociale werkelijkheid zoals

wij die kennen om als serieuze uitgangspunten voor theorievorming te kunnen dienen. Zelfs de tegenstellingen als zodanig zijn eigenlijk onbevredigend. Sociale eenheden bestaan uit individuen; individuen zijn sociale wezens. In het licht van deze constatering komt het hele contrast tussen 'individu' en 'sociale structuur' op losse schroeven te staan. De sociale structuur zit *in* de individuen; De Swaan heeft dit zelf wel eens treffend onder woorden gebracht door te spreken over de verwevenheid van 'hoe mensen in en aan elkaar zitten'. Ook de tegenstelling dynamisch-statisch schiet tekort. De sociale werkelijkheid bestaat uit processen; een theorie die haar als statisch beschrijft offert al te grif een belangrijk aspect van de realiteit aan de systematiek.

3

Er kleven aan het 'rational choice' model diverse, al vaker in discussies opgemerkte beperkingen. Daartoe behoren in de eerste plaats beperkingen van logische aard, die onlangs nog eens zijn samengevat door Randall Collins (1994, 153-159) onder het kopje 'De paradoxen en grenzen van de rationaliteit'.

Als mensen inderdaad steeds berekenend en beramend door het leven gingen, wanneer zouden zij dan tenslotte ophouden met berekenen en beramen en tot handelen overgaan? 'Degene die handelt is altijd *wissenlos*' zo parafraseert Nietzsche Goethe: 'hij vergeet het meeste, om het ene te doen' (Nietzsche 1874, 216). Dit is misschien wat overtrokken, maar het geeft wel te denken. Mensen handelen zelden geheel zonder doel of reden; maar niemand is in staat om voortdurend alle mogelijke doelen en middelen tot in hun laatste consequenties tegen elkaar af te wegen. Ergens in het afwegingsprocédé moet men afhaken en een beslissende keuze doen. Wie volledig 'rationeel' wil kiezen doet zichzelf tot eindeloze twijfel - wat per slot van rekening een weinig rationele keuze moet heten.

Iedereen staakt dus op een bepaald moment het redeneren, het beramen en berekenen, en legt zichzelf vast op een daad. Dit impliceert een keuze, niet alleen tussen de beschikbare 'middelen' maar ook tussen de mogelijke 'doelen'. Men kiest, met andere woorden, niet alleen tussen de alternatieven in de buitenwereld zoals men die ziet, maar ook tussen de eigen voorkeuren. Maar welke 'actor' is er nu in staat om zowel de consequenties van zijn handelen als de rangorde van zijn voorkeuren geheel te overzien? En welke socioloog durft zich aan te matigen dit voor anderen te kunnen?

In zijn meest radicale vorm probeert het 'rational choice' denken dit probleem op te lossen door de 'voorkeuren' af te leiden uit het 'handelen'.

De paradox wordt dan tot premisse verheven; maar het resultaat kan niet anders zijn dan een cirkelredenering.

Een andere oplossing is er van uit te gaan dat mensen in hun gedrag niet steeds naar optimale resultaten streven, maar meestal met minder genoegen nemen; in plaats van te 'maximaliseren' laten ze het bij wat Herbert Simon genoemd heeft 'satisficeren' (vgl. Aya 1990, 95-97). Het model komt hiermee wat dichter bij de realiteit; maar het blijft ééndimensioneel, gesteld in economisch geïnspireerde termen van baten en kosten.

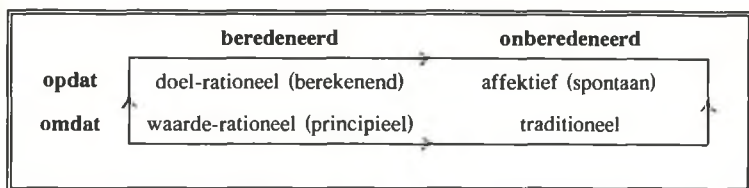
4

Direct met de logische beperkingen van het 'rational choice' model verbonden zijn beperkingen van meer empirisch psychologische aard. Logisch gezien ambieert het model te veel; empirisch laat het te veel weg.

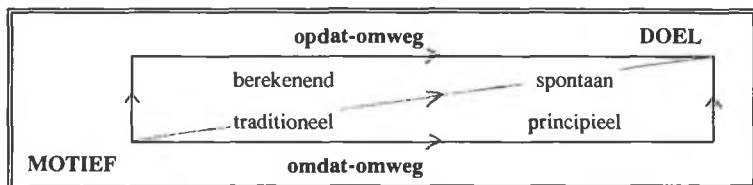
Het 'rational choice' denken is te beschouwen als een variant van de *verstehende* methode in de sociologie. Volgens de bekende definitie van Max Weber komt de taak van de sociologie er in de eerste plaats op neer sociaal handelen als zinvol te begrijpen, om het vervolgens in zijn 'werkingen' te verklaren (Weber 1922, 3). In aansluiting op deze omschrijving heeft Weber vier algemene typen zinvol handelen onderscheiden: het affectieve, het traditionele, het waarde-rationele en het doel-rationele. In het 'rational choice' model komt slechts één van deze vier typen tot zijn recht, namelijk het laatste, het doel-rationele handelen.

De vierdeling van Weber staat niet op zichzelf. Verschillende andere theoretici, onder wie Alfred Schutz en Talcott Parsons, hebben er op voortgeborduurd. Ook zijn er frappante overeenkomsten aan te wijzen tussen de ideeën van Weber op dit punt en gedachten die Sigmund Freud in ongeveer dezelfde periode heeft ontwikkeld. Bovendien blijkt Weber voorgangers te hebben gehad, die langs min of meer dezelfde lijnen redeneerden.

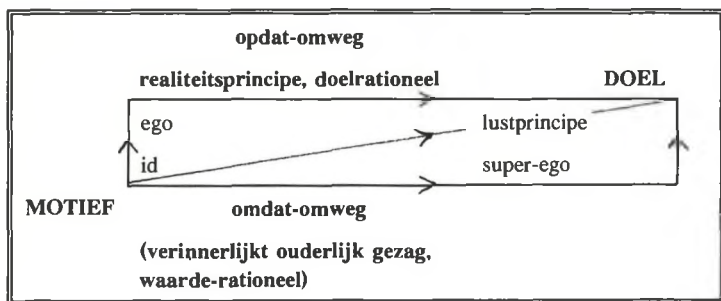
In *Balans van de sociologie* heb ik enkele van deze overeenkomsten gesignaleerd (Goudsblom 1974, 207-209). Ik ben daarbij uitgegaan van het door Schutz gemaakte onderscheid tussen 'opdat'-motieven (gericht op een verwachte bevrediging) en 'omdat'-motieven (door antecedenten bepaald). Als we dit onderscheid toepassen op Webers indeling in vier typen zinvol handelen, dan laten zich daarin twee tegenstellingen herkennen, nl. a. de opdat-omdat tegenstelling en b. de tegenstelling rationeel-irrationeel (waarbij overigens wel moet worden aangetekend dat in b. de tegenstellingen elkaar uitsluiten, terwijl in a. de 'opdat'-categorie gezien kan worden als een subcategorie van de 'omdat'-categorie). De onderscheidingen kunnen als volgt schematisch worden weergegeven:

of ook als:

Ook de belangrijkste psychische functies uit de metatheorie van Freud laten zich wonderwel in ditzelfde schema passen:

Zo zijn diverse algemene rubriceringen van de motieven van menselijk handelen in één schema te vatten. De overigens zo gescheiden denkwelden van Weber en Freud blijken toch centrale punten van overeenkomst te vertonen. De grondgedachte, dat mensen handelen vanuit een fundamentele gemotiveerdheid, gericht op bevrediging, en daarbij 'omwegen' volgen van oriëntatie op de buitenwereld en van inwendige coördinatie, is ook terug te vinden in het werk van de sterk door Weber en Freud beïnvloede Talcott Parsons. De termen van diens LIGA-systeem (latentie, integratie, gratificatie, aanpassing) kunnen zonder wringen in de bovenstaande schema's worden ingevuld - hetgeen ook weinig verwonderlijk is, als we bedenken dat Parsons zijn werk als sociologisch theoreticus is begonnen met een grondige kritiek op het eenzijdig denken in termen van doel en middelen zoals dat gebeurt in de utilitaristische economische theorie.

Bij het schrijven van *Balans van de sociologie* was mij nog ontgaan, dat de door Weber ontworpen vierdeling ook al te herkennen is in het werk van de achttiende-eeuwse Schotse moraal-filosofen. Stephen Holmes heeft hier onlangs (1990) een interessante studie aan gewijd. Om te beginnen wijst hij er op dat schrijvers als David Hume en Adam Smith 'eigenbelang' beschouwden als één motief temidden van andere. Zo onderscheidde Hume drie vormen van gedrag: *interest-driven*, *affection-driven* en *principle-driven*. We hoeven hier slechts 'traditie' of 'routine' aan toe te voegen om bij Weber's vierdeling uit te komen; en de Schotse filosofen hadden zeker oog voor dit vierde type motieven.

Holmes verbindt aan zijn historische beschouwing een kritiek op het hedendaagse gebruik van het 'rational choice' model. Met recht stelt hij dat het eenzijdig gebruik van dit model een verlies aan informatie oplevert. Er blijven slechts twee mogelijkheden over. Ofwel we interpreteren alle handelen als bewust op eigenbelang gericht; ook als mensen iets doen uit overtuiging of uit angst of uit gewoonte heet het dat ze zich laten leiden door hun welbegrepen eigenbelang - waarmee dit laatste begrip wordt opgeblazen tot een allesomvattende tautologie. Ofwel we gebruiken het begrip eigenbelang in een meer specifieke zin; maar dan doen we tekort aan de veelheid van mogelijke motieven, want we houden geen rekening meer met routine, principe en emotie, de stoorzenders in de etherische sferen van het welbegrepen eigenbelang.

5

De vierdeling à la Weber werkt verruimend, want hij toont dat er heel andere manieren zijn om gedrag te interpreteren dan volgens het utilitaristische schema. In de meeste gevallen, zo mogen we aannemen, zullen mensen zich in hun gedrag laten leiden door een samenspel van gewoonte, overtuiging, berekening en impuls - kortom door gemengde gevoelens en gedachten in wisselende doseringen.

Die doseringen zijn echter niet strikt individueel bepaald. De persoonlijke habitus - om dat door Norbert Elias en Pierre Bourdieu in de sociologie ingevoerde begrip hier over te nemen - weerspiegelt sociale en culturele condities. In het 'rational choice' model wordt niet alleen te eenzijdig naar slechts één dimensie van het zinvol handelen gekeken, maar ook worden de sociale en culturele condities te veel als 'parameters' afgedaan: als 'externe' omstandigheden die voor de analyse eigenlijk niet ter zake doen. Dit terwijl de sociologische analyse juist op die condities gericht zou moeten zijn, en zou moeten blootleggen hoe de sociale en culturele structuren doorwerken in de habitus.

Op grond van deze overwegingen heeft Bourdieu geen goed woord over voor de 'rational choice' benadering in de sociologie:

Het sociale handelen wordt geleid door een 'praktijkgevoel' of 'gevoel voor het spel'. Zelfs wanneer de praktijk de indruk van rationeel handelen maakt op een onpartijdige waarnemer die alle benodigde informatie bezit om haar als zodanig te reconstrueren, is rationele keuze niet haar organiserend principe. *Sociaal handelen heeft niets te maken met rationele keuze*, behalve misschien in zeer specifieke crisissituaties wanneer de routines van het dagelijks leven en het praktijkgevoel van de habitus niet langer werken (Bourdieu 1989, 64; cursivering in origineel).

In de visie van Bourdieu zijn mensen door en door sociaal. De individuele habitus is onlosmakelijk verbonden met het sociale veld waarvan hij deel uitmaakt. Mensen ontleen aan hun habitus een praktische competentie die hen telkens weer in staat stelt om 'een voorschot te nemen op de eigen toekomst zonder die als zodanig voor ogen te hoeven hebben' (Bourdieu 1989, 65).

In het 'rational choice' model blijven habitus en habitusvorming buiten beschouwing. Er wordt gewerkt met een quasi-objectief 'hij'-perspectief: hoe de onderzoeker denkt dat een - waarschijnlijk mannelijk - volwassen individu situaties tegemoet treedt, het oog vast gericht op eigen voordeel. Dit is het beeld van een mens zonder geschiedenis, zonder bindingen. Iemand die alles al weet, die niets geleerd heeft of leren zal. De vraag op welke leeftijd deze figuur met 'rationeel beslissen' is begonnen, en van wie hij dit geleerd heeft, wordt niet gesteld.

6

De 'rational choice' optiek gaat uit van de individuele persoon, de 'actor', als *homo rationalis* - tijdloos en enkelvoudig. Dit levert een casino-beeld van de samenleving op: afzonderlijke spelers die elk voor zich in de waan verkeren te kunnen berekenen wat hun te doen staat.

De sociale structuur raakt hierdoor op de achtergrond, en wordt tot één dimensie - de welbewuste uitwisseling van belangen - teruggebracht. Ook wordt er geen rekening gehouden met de tijdsdimensie.

Maar de tijdsdimensie laat zich al evenmin zo maar wegdenken. Curieus is in dit verband de definitie die Talcott Parsons van het begrip rationeel handelen heeft gegeven:

Action is rational in so far as it pursues ends possible within the conditions of the situation, and by the means which, among those available to the actor, are intrin-

sically best adapted to the end for reasons understandable and verifiable by positive empirical science (Parsons 1937, 58).

Dit is een mooi doorwrochte definitie, waar op het eerste gezicht niets dat tijdbepaald is aan te pas komt. Toch wordt er wel degelijk in verwezen naar een historisch ontwikkeld fenomeen, namelijk de 'positieve empirische wetenschap'. Die vertegenwoordigde voor Parsons het criterium bij uitstek van rationaliteit - zozeer zelfs dat hij het niet nodig vond de aandacht te vestigen op het historisch bepaalde ervan. Norbert Elias was in dit opzicht alerter, toen hij in *Die höfische Gesellschaft* (1969, 140-142) verschillende in de loop van de tijd ontwikkelde vormen van rationaliteit onderscheidde, met naast de wetenschappelijke de hoofse en de in de burgerlijke beroepswereld ontwikkelde rationaliteit.

Evenals Bourdieu heeft Elias zich gekant tegen een te vlot gebruik van de term rationeel. Deze term suggereert een tegenstelling tot 'irrationeel', die in de sociale werkelijkheid zelden zo zuiver is terug te vinden, en die de aandacht afleidt van wat veel belangrijker is: het niveau van kennis en techniek, en vooral ook de machtsverhoudingen, waar mensen mee te maken hebben. Wat ligt er binnen hun bereik? Wat kunnen zij redelijkerwijs van hun inspanningen verwachten?

De historische ontwikkeling van samenlevingen heeft er wel toe moeten leiden dat de mensen ook hun 'belangen' anders zijn gaan zien. Het 'eigenbelang' is in sommige opzichten 'opgetild' naar hogere integratieniveaus. Die hogere niveaus bieden voordelen, maar zijn ook kwetsbaarder. Vaak is de weg terug op den duur steeds moeilijker geworden. Was eenmaal een bepaald niveau bereikt, bijvoorbeeld dat van de landbouw, dan werd na verloop van tijd de keuze niet meer: 'landbouw bedrijven of verzamelen en jagen', maar 'landbouw bedrijven of omkomen'. Dit soort dwingende verbanden aan te geven lijkt mij een belangrijke taak voor de sociologie (vgl. Goudsblom 1992, 64).

Zoals De Swaan overtuigend heeft aangetoond, doet zich vaak juist in overgangssituaties het 'dilemma van de collectieve actie' voor. Waar de verhoudingen op een hoger niveau van integratie geïnstitueerd zijn, raakt het dilemma als zodanig op de achtergrond. Een voorbeeld zijn de boerenhuwelijken waar De Swaan naar verwijst als een voorbeeld van zorgvuldig beraamde arrangementen. Hier staat niet meer het belang van ieder individu afzonderlijk voorop, maar dat van het collectief, de familie. De regelingen rond het huwelijk zullen eens 'bedacht' zijn, als een nieuwe oplossing voor problemen van het samenleven. Ze zijn echter al lang tot traditie geworden.

Strategieën die eens nieuw en rationeel waren kunnen op den duur tot routine worden. Niet alleen charisma laat zich routiniseren, maar ook vernuft. Wat met veel nadenken ontdekt was, bestaat voort als gewoonte, als institutie, als sleur. Wanneer een van oorsprong onmiskenbaar 'rationeel' instituut als de tijdrekening eenmaal is ingeburgerd, wordt het werken ermee een routine. Mensen ervaren het op tijd komen als een plicht, een principe, ja zelfs als een obsessie.

Het door Max Weber opgestelde schema van vier typen zinvol handelen maakt interpretaties van het individuele gedrag mogelijk waarin plaats is voor deze verschillende varianten. De sociologie van Bourdieu herinnert eraan dat de individuele habitus is ingebed in sociale 'velden'; het werk van Elias wijst erop dat elke sociale situatie een schakel vormt in kortere en langere termijn processen. Al deze overwegingen kunnen worden toegepast op de volgende passage uit een historisch boek:

Those who hesitated were, then, sucked inexorably into the Civil War. Faced by escalating demands and threats from the minority who had seized the initiative, most men had to choose sides. Many, maybe most, followed the line of least resistance and did what they were told by those in a position immediately to compel obedience. Others, deciding reluctantly and miserably, examined their consciences and moved themselves and their families to an area under the control of the side which they thought the more honourable (Morrell 1984, 362-363).

Dit citaat kwam mij toevallig dezer dagen onder ogen. Het heeft iets tijdloos: het zou kunnen gaan over willekeurig welke periode van uitbrekende burgeroorlog. Mensen worden gedwongen tot keuzes waar ze niet om gevraagd hebben. Ieder zal proberen zijn keuze zo 'rationeel' mogelijk te laten zijn. Maar wat is beslissend? Geloof, angst, loyaliteit, het taxeren van de kansen, de moed der wanhoop - het speelt allemaal door elkaar heen. Een kleinigheid kan de doorslag geven. En eenmaal gemaakt, draagt iedere individuele keuze onherroepelijk tot het verdere verloop der gebeurtenissen bij.

7

Sociale processen worden op gang gebracht en gehouden door individuen. Maar die individuen zijn zelf weer door sociale processen gevormd. Dit geldt uiteraard ook voor ons sociologen: wij maken deel uit van de sociale processen en structuren. Het door De Swaan naar ik veronderstel ironisch gebruikte motto: 'la structure, c'est les autres', laat zich ook op de sociologie toepassen en op de binnen de sociologie voorkomende scholen of richtingen. 'Les structures, et les processus, ce sont nous'.

Merkwaardig aan het 'rational choice' model is dat de eenzijdigheid en de zwakte van de theoretische uitgangspunten algemeen erkend worden - ook door degenen die zelf met het model werken (vgl. Coleman en Fararo 1992). Waarom houden zij er dan toch aan vast?

Eén verklaring lijkt me te liggen in de zuivere intellectuele aantrekkingskracht. Het model heeft een verleidelijke eenvoud: het vraagt, als een sirene, om ons van de werkelijkheid af te sluiten en ons over te geven aan de verlokkingen van het spel met de theorie.

Daarnaast biedt het model de belofte van prestige. De finesses zijn ingewikkeld; wie ze beheerst kan zich meten met de knapste koppen, wiskundig ongeschoolden zijn van de discussie buitengesloten.

Ten derde, en daar wijst met name Collins (1994, 178) op, biedt het 'rational choice' model zicht op beleidsgerichte toepassingen. Wat kunnen we doen om gewenste veranderingen in het gedrag te bereiken en om ongewenste veranderingen tegen te gaan? Hoe kunnen we mensen ertoe brengen dat ze sociaal verantwoorde beslissingen nemen? Door een beroep te doen op hun redelijk inzicht, op hun neiging om het welbegrepen eigenbelang na te jagen. Welke kansen heeft een dergelijke strategie? Met welke eventuele ongewenste gevolgen dienen we hierbij rekening te houden?

Als dit inderdaad de kracht van het model is, dan verdient het een plaatsje ergens in het arsenaal van de methoden van de sociologie. Het is een zoekstrategie, bestaande uit een set van attenderende ideeën. Het kan geen aanspraak maken op de status van een theorie die een samenvattend overzicht van generalisaties over de sociale werkelijkheid biedt.

Nergens is nog bewezen dat voor een geformaliseerde algemene sociologische theorie het 'rational choice' model het meest geschikte (laat staan het enige) uitgangspunt zou zijn. Integendeel, want enkele basisfeiten van het menselijk bestaan worden in dit model genegeerd. Als we al behoefte hebben aan zo'n theorie, dan ligt het mijns inziens meer voor de hand aansluiting te zoeken bij de evolutietheorie dan bij de economie. Het voorbeeld is al gegeven door auteurs als Marvin Harris en Gerhard Lenski die, evenals De Swaan werkend vanuit een evolutionistisch en een historisch perspectief, inhoudelijk empirisch onderzoek hebben gecombineerd met meer algemene theorievorming.

Overigens, als het alternatief luidt: meer formalisme of meer realisme, dan is mijn standpunt: een sociologische theorie kan niet realistisch genoeg zijn. Er zou een eind moeten komen aan de *over-rationalized conception of man in modern sociology*.

* Met dank aan Johan Heilbron voor commentaar en suggesties.

Literatuur

- Aya, R., *Rethinking Revolutions and Collective Violence. Studies on Concept, Theory, and Method*. Amsterdam: Het Spinhuis 1990.
- Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Vertaald door Dick Pels e.a.. Amsterdam: Van Gennep 1989.
- Coleman, James S., *Individual Interests and Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press 1986.
- Coleman, James S. & Thomas J. Fararo (red.), *Rational Choice Theory. Advocay and Critique*. London: Sage 1992.
- Collins, Randall, *Four Sociological Traditions*. New York: Oxford University Press 1994.
- Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft*. Neuwied: Luchterhand 1969.
- Elias, Norbert, *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt: Suhrkamp 1987.
- Goudsblom, Johan, *Balans van de sociologie*. Utrecht: Het Spectrum 1974.
- Goudsblom, Johan, *Vuur en beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff 1992.
- Holmes, Stephen, 'The Secret History of Self-Interest'. In: Jane J. Mansbridge (ed.), *Beyond Self-Interest*. Chicago: University of Chicago Press 1990, 267-286.
- Morrill, John, 'The Stuarts (1603-1688)'. In: Kenneth O. Morgan (red.), *The Oxford History of Britain*. Oxford: Oxford University Press 1984, 327-398.
- Nietzsche, Friedrich, 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben' (1874). In: *Werke in drei Bänden* (Karl Schlechta, red.), Deel 1. München: Carl Hanser Verlag 1954, 209-285.
- Parsons, Talcott, *The Structure of Social Action*. New York: McGraw-Hill 1937.
- Swaan, Abram de, 'De sociologische studie van de transnationale samenleving'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22 (1995), 16-35.
- Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922). Studienausgabe, Köln-Berlin: Kiepenheuer und Witsch 1964.
-